

Գայանե ՔՈՉԱՐՅԱՆ

ՄՐՏԱԾԵՍ Ա ԲԱՐԻՆ ՈՐՊԵՍ ՀՉՈՐ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԿԵՐՏՈՂ (Կերպարային ոկտամանկարի վերականգնման փորձ)

Եռվանդունիների հրկարող քաջավորությունը՝ մ.թ.ա. 3-րդ դարի 70-ական թվականներից սկսած, բոլոր ուղղություններում արարածներ զիշելով հետզիհեան հզորացող հաղուաններին, դարավերջին, ներքաղաքական կյանքի րարայահագեռուանան անեպատճեցայան պարագայում, անկարող եղան պահպատճել դեռևս մեկ դար առաջ՝ Հայեան լեռնաշխարհն ընդգրկող երկրի անկախությունը, և Մեծ Հայքը ուարձան Սեւենանների սարատեզիսներից մեկը։ Տարածաշրջանում իր գերիշխանությունը վերահասաւատած Սեւենյանների և օրբաորն զորեղացող Համեական հանրապետության ռազմական բախսան նախօրեին, պատամական աներաժշտությամբ, քաղաքական ասպարեզում հայանվեց կամային անուրանալի հատկություններով օժուված մի քաջակորուկ անհատականությունն եայ պիհականությունը վերականգնելու, նոր և եզր արքայաանմ իհմնելու ստաքերությամբ, որն իրեն հետագայում պիտի կոչեր «Արքաշն արքա, Երվանդական, որդի Զարեհի, Բարի, Թագակիր»։

Եվ, այսպէս, ո՞վ էր Արտաշեսը, ը սչ սաանձնահատուկ զծերով է քնութագործում նրա րացարիկ անհատականությունը։ Արքաշն Ա-ի կերպաւը մեզ ներկայանում է միջնորդավորված տեղեկասական թյամբ։ Այն սրուկած է Արտաշն Ա-ի գործունության առանձին դրվագների մասին և վսող միջնադարյան հեղինակների հաղորդումների ենթաւերսաուում։ Մեր խնդիրն է, դրվագարար ներկայացված գործությունների դրվագանակի ու նպասակների բացահայտմամբ, փորձել վերականգնել որշակի եատկությունների ու եատկանիշների բացառիկ ամբողջություն կյուղ պետական գործի կերպաւային դիմանկարը։

Արքաշն Ա-ը հաջորդեց Երվանդունիների արքայաանմին. արքայատում, որը արարաշրջանի գերիզոր աերությունների իր խկ գորակցությամբ Մարասաանի լուծք բորակած Արեմենյանների և, սրանց պատմության ասպարեզից արտաքած Ալեքսանդր Տավանգորդ Սեւենյանների դեմ պայքարելով՝ գոյատեսեց շուրջ շոր դար և փոփոխակի հաջուկությամբ պահպանեց երկրի լիուկատար կամ մասնակի անկախությունն ու ամբողջականությունը։ Երվանդունիների պայքարը գոյատեսան պայքար էր։ Եվ ավյալ ժամանակաշրջանի ռազմաքաղաքական իրադրության պարագայում Երվանդունիների գոյատեսումը նախ եադրանակ էր, ապա և նախակայանան Արքաշն Ա-ի գործունեության եամար։

Արքաշնի վարքի շորք հյուսված, առասպեկտականացված վիհաշութ պատումը, որ նրա մահից ավելի քան կես հազարամյակ անց, Սական Խորինացու օրերում, դեռ հեջաւ էր Գոռքան երգիշների շուրբերին, բանասիրության ուսումնասիրության նյութ է։ Այսուհեղիրձ, արքային փառաքանալ, երաժշտական մեկնարանությամբ հեջող երկի և կիրառումը, և տևական պահպանումը, ամեն ինչից շաա, յուսում նմ առօանի և նախնիների պահպանությի մասին։ Սա ևս հատուկ քննության հարց է։

Այժմ փորձենք, Արքաշն Ա-ի գործունեության մասին գրավոր սկարնադրություններում պահպանիս տեղեկատվության քննական ուսումնասիրության և հնագիտական նյութի ավալների համեմատական վերլուծությամբ՝ վերականգնել նրա թնութագրի հիմնական զծերը, ամբողջանել պետական գործի կերպարը։

¹ Երվանդունիների քաջավարության տարածքային փոխախությունների մասին տես Գ. Տիրացյան, Երվանդյան Հայաստանի արարածը (մ.թ.ա. VIդար), Պատմա-քանասիրական հանդես, 4 (1980), էջ 84-95. Առյնի, Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.թ.ա. VIդ. վերջ - IIIդ. վերջ), Պատմա-քանասիրական հանդես, 2 (1981), էջ 68-84։

Սելևյան պետության եամար կործանարար եղավ Մագմեսիայում մ.թ.ա. 190 թ. Խոսմեացիներից կրած պարսաւթյունը: Սուս այդ երկու ստրատեգիաների բաժանված Հայաստանում, Անահիրոս Գ Սեծի կողմից ստրատեգոս՝ ուզմավարչական կառավարիչ, Եշանակված Արտաշեսը (Սեծ Հայրում) և Զարենք (Ծոփրում)՝ «եարելով եռոմնացիներին՝ իշխեցին իրենք ինքնուրույն և քաջավար եայտարարվեցին»²:

Արաշես Ա-ր՝ Սելևյան պետության երրենի սարատեգոսը, զօրավարի ու վարչապետի իր փորձառությանը շաեեկանորեն կիրառեց՝ քառակողմ նվաճումներով երկիրը վերամիավորելիս, վարչապահաքական բարեփոխաւմներ իրակասնացնելիս: Արտաշես Ա-ր տևականորեն վարում էր եակասելեյյան քաղաքականություն՝ եամագործակերպ եռոմնացում Ծոփրի, Պերգամոնի և Կապատովկիայի եետ՝ արևմուաքում, կամ դաշնակցելով, մ.թ.ա. 160-162 թթ. ապառամբած, Բարելոնիայի և Սեպիայի սաարապ Տիմարքոսի եետ՝ եարափամ (եմմու. Արտաշեսի ոնդգրկվեր մ.թ.ա. 179 թ. Կապատովկիա-Պոնաական քազմակողմ պայմանագրի մեջ, նրա դաշինքը Տիմարքոսի եետ):³ Այսուամնեայնիվ, երկրե վերամիավորման զեկիսներն իրականացնելիս, Ծոփրի զաեի քափութ մնալու պաեն՝ օգաազործելու զայրակությունն ունենալով եանոերծ, նա ի վերջո զիաակցեց, որ իր ունենագությունը կզրգուր նույն զաեին եավակնող Կապադովկիայի եռուանավոր Հոսմին և խոեենորեն եետաձեց Ծոփրի միացումը Սեծ Հայրին:

Հնատ քաղաքազեսի դիվանազիտական իտուսավարումները դյուրացրին հաակապես երկրի արևմայան աարածքների վերամիավորումը: Իսկ եարավային ուղղությամբ դեաի Տմորիք Արաշեսն արշավեց Սելևյանների Եզիպտական արշավանքով զրադակած պահին: Նրա եամանով Տմորիքում բնակություն եաստատած, եարավային զորքերի երամանատար Սմբաար քազմաթիվ զերիներ է վերարնակեցնում⁵ դեաի Սիցնաշխարե տանող, Կրերաց լեռնացք պաշտպանայ Ալկի ամրոցում: Դրանով Արտաշեսն ամրակնուուն է ուզմափրակսն կտրեարաքյան սաենանային երկանասուր քաջ զիաակցեով Սելևյանների եետ ուզմական քախման անխօնսականությունը: Եվ իրոք, բնդամենը երեք աարի անց, մ.թ.ա. 165 թ. Անահիրոս Գ Եայի-փանեսն իր արևելյան արշավանքի բնբացքում մարտնչեց Արտաշեսի դեմ, սակայն անարդյունը⁶: Նա նվաճեց Սեղիան, մինչդեռ Սեծ Հայրը, Արտաշեսի հմատ և եեռատես քաղաքականության շնորհիվ, պաեապենց իր անկախությունը: Արտաշես Ա-ի վարած տրշավանքները, իհաստորեն, ազատազրական էին: Ստրաբոնը նրա կողմից Հայաստանին միացրած տարածքները թվելուց եեսա նշան է՝ «քուոր միալեզու են», այսինքն Արտաշես Ա-ր վերամիավորում էր եայարենակ տարածքներ՝ ազատազրում օտարների զավթածը, վերականգնուում երկրի աարածքային ամբողջականությունը:

Երկրի վերամիավորմունը գուզընթաց Արտաշես Ա-ր ձեռնամուլ է լինում լայնածավալ բարենորոգումների՝ նապատակ ունենալով եմնել պետական եգոր եամակարգ, կանոնակարգված իշխանություն, կազմակերպված անտեսաւթյուն:

Առաջնաեերը էր նորաստեղծ պետության սահմանների պաշտպանաթյան կազմակեալումը: Արտաշեսը զորքի իշխանությունը բաժանուուն է չորս մասի (արևելյան, արևմայան, եյուսիսյան, եարափային) իր զավտկների և իր դայակ, զօրավար Ամբաատի երամանատարության ներքը⁸:

Արտաշեսը իշխանությունը նվաճելիս իրեն օժանդակած, կամ գոնե չղիմարդած իշխանավորների արքունական եիմնակազմը եամալրում է (Դիմաքսյան,

² Strabo, XI, 14, 15.

³ Polyb., XXVI, 6, 1 - 12. Diod., XXXI. 27a. Արանց բննական ուստիմնասիրությունը աես Գ. Սարգսյան, Հայաստանի միավորաւմը և եղորացումը Արտաշես Ա-ի օրոք, Հայ ժողովրդի պատմություն, ե. I, Եր., 1971, էջ 544 - 546, էջ 550 - 551:

⁴ Տես նույն անդում, էջ 549 - 550:

⁵ Մ. Խ ո ր ե ն ա ց ի, Հայոց պատմություն (Թագմ. մերած. և ծանոթ. Սա. Մալխասյանի, Խմբ. Գ. Սարգսյանի), Եր., 1990, II, ԾԳ:

⁶ Հարցի լուսաբանումը տես Գ. Սարգսյան, Եշվ. աշխ. , էջ 546 - 549:

⁷ Strabo, XI, 14, 5.

⁸ Մ. Խ ո ր ե ն ա ց ի, Հայոց պատմություն, II, ԾԳ:

Տրունիքը՝ երիասասարդ, անգամկայ, վառահետի մարդկանցով՝ ապահովելով քաղաքական և մշատամանակ իրականացնելով, Ն. Արտօնցի արաւանայտությամբ, «Երկրի ազնվականացում»:

Արտաշեսը, «Էղոյք գործերի իշխանության», «Արքունական աան բոլոր գործենոհ», «Արամազդի կուռքի քրմապեաք», «Թագակապ ապահեաի», «Երկրորդական զաեի¹⁰ պատասխանառ պաշտոնները շայիելով արքայական և մնծառահմիկ ընտանիքների անդամներին, փառառքնեն, կերառու է կենարոնացված իշխանության պետական կառույց: «Արտաշեսի ժամանակ քաղաքն գործեր կատարուից»¹¹ Վեռասրության կառույց: «Արտաշեսի ժամանակ քաղաքն գործեր կատարուից»¹² Վեռասրության գործադրությունը, տնտեսությունն ու հաղորդակցության (ցամաքային ու ջրային) ուղիները, վերականգնվեցին «իմ քագավորների» հաստատուած: «Կարգը ու սովորութիւնը գեղեցիկը», սահմանվեց համազգային օգտագործման տոմար, քանի մինչ այդ տարանջատված տարրեր աելերում «գործ էին ածում ուրիշ ազգերին»¹³, որպես ենաւանք քաղաքական ենթակայության:

Արտաշես Ա-ի ծեռնարկութ տնտեսական քարեարոգումների անկյունաքարը՝ ետղայինն էր: Նոր հողեր ձեռք բերած, «Երկիրը քազմանարդացրած» Արտաշես Ա-ի երամանով որոշվեցին «զյուղերի (համայնական հողերի) և ազարակները (մասսահրական ետղերի) սահմանները ...»¹⁴: Նրա իրականացրած հողային քարեարոգումների նյութական վկայությունն են «Արաշխայան սահմանաքարերը»¹⁵: Սահմանաքարերի վրա արամներն ինքնով կերպած արքայական պարզևագրի բանաձնը վերծանվամ է: «Արտաշես արքա, Երվանդուկան, որդի Զարենի, Բարի, Թագակիր, բաժանեց հողը ... միջն ...»¹⁶: Քանի որ «Երվանդական» բառը, առհմանուն լիներուց զատ, նշանակամ է նաև «Ասպավածային»¹⁷, ուստի Արտաշես Երվանդականի՝ երկրի օրինական ժառանգորդի ծեռամբ, ասպավածային կամքավ նշված սահմանները սրբագործված են, արդար և անխախանի: Արքան ազրարային իր հստակ քաղաքականությամբ՝ պահպանում է եամայնքի՝ հարկառու միավորի ամբողջականությունը, նորոգում պետական ետրկային համակարգը, օրինականացնում, հատկապիա, նորընծառագման ազնվականացնության արագործեն ընդարձակված հողատիրույթները,

⁹ Նույն տեղում, II, հէ:

¹⁰ Նույն տեղում, II, Ծթ:

¹¹ Նույն տեղում, II, Ծթ:

¹² Նույն տեղում, II, ԾԶ:

¹³ «Արաշխայան սահմանաքարեր»՝ արամներն արծանազրությամբ, պատահաւկանորեն գամել են Գեղարքումիքում (Մենիք սվազամի եարապ-արևմտյան հատվածում՝ 6), Սյունիքում (Շշիսանսարի սառուստում՝ 1), Վարաժնումիքում (Թեղուս զյուղի հասես՝ 2), «Երին Տաշիրում (Սպիտակում՝ 1) և առանց զրի, պեղումների ժամանակ՝ Ծիրակում (Քեմիամինում՝ 2, Ծիրակավանում՝ 2): Սահմանաքարերի մասին աես Գ. Տիրացուան Արտաշես I-ի և մեկ նորագյուտա արամնական արծանազրություն, Պատմա-քանասիրահան հանդես, 4 (1977), էջ 254 – 259, Փ. Տեր-Մարտիրոսով, Պամատնիկ կլասսիկական անդամություն Արմենիա, Բանքի Երևանի համալսարանի, 3 (1993), էջ 66: Սահմանաքարերու եղանակածանման ավանդությի գյուրդյունը՝ «Հայկական լեռնաշխարհում հասասավում է Թեյշերայի նիի (Կարմիր բլուր) արքունի անհանական արխիվի կավե այլուասի սեաազիր սրծանազրությամբ, ըսա որի, Ռուսա II – ի որդի Սարդուր ԱՌ - ի (645 – 635) հրամանով, Կուրումիյի թանկավայրի հողերի (Կամ եռղանակի) վերադարձը նախկին ահրօօ ուղենումն է սահմանաքարի հասասասումով (աես Ն. Հարությունյան, Կարմիր բլուրի սեպասիր այլուասիը, Պատմա-քանասիրական հանդես, 3 (1958), էջ 201-213):

¹⁴ Գ. Տիրացուան Արտաշես I-ի և մեկ նորագյուտա արամնական արծանազրություն, էջ 257 – 259. (ըսա եեղինակի՝ սահմանաքարերի արծանազրություններում «արամներնի օգագործումը եռնականություն պարտադրող Սելևյան տեղության հակադրվելու միջոց էր»):

¹⁵ Ա. Պետրոսյան, «Վահագնի երգի» ակրոստիքուների վերականգնման և վերծանման փառ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 4 (1981), էջ 84: Ա. Հարությունյան, Հայ առասպելարանություն, Բնյութ, 2000, Համազգային Վահե Մերեան տպարան.

արդյունքում ստեղծում կինտրոնական իշխանության համար տցիալական ամուր հենարան¹⁶: Սրանով նա փաստում ընդգրկեց հասարակության բոլոր շերտերը, կազմակերպեց Խողիս սասպելագույն եկամուտ ապահովսղ անանություն, որի արդյունքում «Արտաշսի ժամանակ մեր Հայոց աշխարհում անմշակ եղա չմնաց, ոչ ինոնային և ոչ դաշտային, այնքան շենացել էր երկիրը»¹⁷:

Մեծ Հայրի Սիհնաշխարհաւմ Արտաշես Ա-ի կառացած քաղաքների (Արաշաա, իրեք Զարհեական, իրկու Զարիշաա, Արքատա, Արամատ)՝ անդադրման բնույթի մստին Ա. Զարյանը աայիս է խորաքափանց մեկնարանություն։ «Արաշեսան [քաղաքաշինական] համակարգը տարածական է, ... համապատասխանում է Հայկական պետության սահմանները, որու ուղրություններով ընդարձակերը՝ Արաշես Ա-ի տարած քաղաքականությանը»¹⁸: Արաշեսը նոր մայրաքաղաքը՝ «զավ համարնակեցված» Արտաշաաը²⁰ իմնապեց Երասխ և Սեծամոր գետերի լրսգնված քերակղզու բլրաշարի վրա։ Արտաշաաի պարիսպը պատուելով բուրների լաճերով, նա միաժամանակ և՛ շրջափակեց քաղաքը, և՛ աարանջաանց նրա ֆոնկցիանալ գոտի-ները՝ արքունի-վարչական, պաշտամունքային, առևտրական, բնակելի և սրանց միջև ամրաշինական եանգույցներ դրեց²¹. Նա արքայասահմի եռվասնավոր աստվածների արձաններն ու հայրենական կուռքերը Քագարանից ըւրից²² և կանգնեցրեց Արտաշաաի պաշտամունքային հատվածում։ Այս հնարամիա քայլով նա միաժամանակ և՛ կենարոնացրեց աշխարհիկ ու եռգետը իշխանությունները, և՛ բնդմիջարկից պարսպով ու ամրաշինական հանգույցով։ Պետականության ամրապնդման համար նրան աներածնշա էր սահեղել կինտրոնացված իշխանության ուղարձիկ կառույց, բայց և ավելորդ չեամարեց եետևել իր նախարդ Երվանդ Վերջինի գգուշավորությանը։ Արաշեսը, վասառեն, գարզացրեց Արմավիր > Երվանդաշաա + Բազարան՝ աշխարհիկ և եռգետը իշխանությունների աազանջաան զաղափարը՝ ասրսեովելալ երկրի եզրացման համար այնքուն կարևոր կենարոնացումը²³։ Ա. Զարյանի զնահամամար՝ «Արտաշաաը դարաշրջանի քաղաքաշինությանը հաաուկ լեզվական եամբնիհանրություններու գործառնված եղակի եռլույթ է։ Արաշաաը եարկ է դասել արաշեսյան քաղաքաշինության համակարգում (ընդգծումն իմն է - Գ. Զ.)»²⁴։

Արտաշես Ա-ն իր քաղաքաշինական աարածական համակարգով համալրեց ու սըրազրեց Հայկական լիոնաշխարենով անցնող միջազգային մայրությունների ցանցը՝ կարևորելով սրա տնահսական ու ոազմուվարական նշանակությունը։ Այսպես, Արտաշատ-Քազրեանդի Զարեհավան-Աղյավիսի Զարիշաա արշայաշեն քաղաքներով անցնող ճանապարհը նախանշեց Տիգրան Բ Սեծի լայնածակալ տերության երեք՝ Արտաշաա-Տիգրանակերտ-Անահոր մայրաքաղաքներն իրար միացնող «Արքունի պողոտայի» եկմնական ուղղությունը։ Երասխի հոլավոր, Արաշաաից Երանական աշխարհ և Արևելքի միջազգային առևարի կենարոններ աանող մայրութու վրա կառս-

¹⁶ Խնդրի լուսարանուամը տեսն Գ. Սարգսյան, «Եղենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Սովուն Խո բնացին, Եր., 1966, էջ 194 – 197:

¹⁷ Մ. Խ ո բ ե ն ա ց ի, Հայոց պատմություն, // ԾԶ:

¹⁸ Արտամատ (այժմ Արտամետ)՝ նույնացվում է Երվանդունիր զավաոի մաս կազմող «Արտաշինան, որ Արտավանեան զավաոի» կենտրոն Արտաշինան ավտոնի եետ (տես Թռվամայի Վարդապետի Արձունայ Պաամութին Տսմն Արձունեաց, Թիֆլս, 1917, I, Է (էջ 94), I, Ը (էջ 99), Ա. Երենյան, Հայաստանը ըսա «Աշխարհացոյցի» - ի (Փորձ VII դարի եայկական քարանգի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական եինքի վրա), Եր., 1963, էջ 41, էջ 51):

¹⁹ Ա. Զ ա ր յ ա ն, Ակնարկներ իին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության սպատմության, Եր., 1986, էջ 27:

²⁰ Տ ր ա բ օ, XI, 14, 6.

²¹ Արտաշատի Ֆունկցիանալ գոաինների մասին աեն (Ա. Տոնոկան, Արхитектура жилых домов Артаканата, автореферат канд. диссертации, Ереван, 1987, с. 7):

²² Մ. Խ ո բ ե ն ա ց ի, Հայոց պատմություն, II, Խթ:

²³ Արքայանիստ քաղաքների երկրենո միակենտրոն և րազմակենտրոն համակարգների մասին տեսն Գ. Քայարյան, Բարեյահոգերանական իրադրության դրսեորումը Հայաստանի արքայանիստ քաղաքների եամակարգերում, Իրան – Նամե, 6(1996) – 1(1997), էջ 53 – 56:

²⁴ Ա. Զ ա ր յ ա ն, նշվ. էջ 34:

ցած Արքսատան ու Նոր Ծիրականի Զարեհավանը կարևորում են այս մայրուղու տեսական նշանակությունը, իսկ Օղակ-կալա ամբողջ եետ նոյնացվող Արքսատան, դրանից զաա, նաև համալրամ է Արքարապատ եռվախ արենյան մուտքը տևականորեն եսկր ամբոցների Նախճավանի պաշտպանական խումբը²⁵: Եվ ի լրամն արփածի, Արտաշեսը, սահմանելով «ի ծովակս աշխարհին նաւագինացութիւնը» և «ի Վւրայ գետոց ծանապարհորդութիւնը»²⁶, ընդարձակեց Երկրի Վահապրեկիության հնարապարաւունները: Այսինքն՝ Արտաշես Ա-ը կերտեց «ծանապարհների ու քաղաքների համակարգ» (արտահայտությունը Ա. Զարյանին է), այն է՝ քաղաքայնացրեց Երկրու:

Արտաշեն Ա-ի քաղաքաշինական բազմաբնույթ գործունեության շարքին, թերևս կարելի է (Ենթադրվ Վաղարշակ=Արաւշեն Ա նույնացումից)²⁸ դասել նաև, արքայական իշխանության հզույթությունն ու վեհությունն ընդգծող, «արքունի ծառագարդ ապարանքի» Կերատումը՝ Հայրի Կող գավկառում։ Նա Պարիսար լենոների սաղրութում «անտառախիա աախարակները իրենց լեռներով հանդիր վերածում է երկու գոմի, դարձնում որսերի աեղ, և Կողի ջերմությունը մեղմացնում է այգիներով ու բուրաստաններով»²⁹, ներդաշնակեավ բնականն ու արեսատականներն սաենդվածը՝ «ի վայելչություն իրայ քաջաւորութեանն», կերտաց բնապատկերային ճարտարապետական արվածառու մշակված կանաչապատ տարածք՝ պարագազապուրակային վեհաշուր համալիր, որտեղ արքայական հանգստավայրի նորատունկ այգիներն ու բնական որսատեղերը հաղորդակից էին միմյսնց։ Այս եամալիրը, դեռևս մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբից Հայկական լեռնաշխարեւում վկայված «արքունի ծառագարդ» (=paradeisos)²⁹ մշակված զարգացման ընթացքը համալրող կարևորագույն օլույներից մեկն էր։ Այն հաջորդից Երվանդ Վերջինի Երվանդակերտ – Ծննդոց անապա համալիրին և նախօրինակ հանուխացալ Տիգրան Սեծի Տիգրանակերտի արվածառանալին սրալատական շրեն համալիրի համար։

Արաաշն Ա-ը, եռնականություն պարապղաս Մելակյաններին ռազմաքաղաքական հարցերում ենակողականորեն հակարգվերպ հանդերձ, հակիմ էր Հայկական լեռնաշխարհին հորու աարածաշրջանում ողջ Առաջավոր Ասիայում իշխող հելլենիստական աշխարհայեցորդությանը։ Այդ սկզբունքային գործիչն ակնհայտ հանդուրժողականություն ցուցաբերեց դիցարանական ու գեղագիտական արժեքների ներկայությամբ։ Նա ավյալ ժողովանակահատվածին բնորոշ սինկրետիկ խառնաշխորի պարագայում հայրենի ասավածությունների հետ նույնացված եռնական գիցարանի ասավածների արձաններ թերեց ու աեղադրեց մեր սրբավարերում³⁰։

Արտաշես Ա-ը, Միջնաշխարհում կապացած քաղաքներից հինգն իր հոր անվամբ կոչերով, վերտառասասանեց արքյալառնի նախնիների պաշտամանը և այն

²⁵ Գ. Ք յ ա ր ե ա ն, Ա մ ա կի Դ ո ւ ի ն ը Ա ր ա շ ա տ ի պ ա շ տ պ ա ն ա կ ա ն ե ա մ ա կ ա ր զ ու մ, «Հ ա ն դ է ս ա մ ո ր հ ա ր », 1-12(1996), էջ 343: Ն ա ր Ծ ի ր ա կ ա ն ի Զ ա ր ե հ ա վ ա ն ը, գ ա ն վ ե լ ո վ պ ա զ մ - վ ա ր ա կ ա ն ն շ ա ն ա կ ո ւ յ ա ն ս ա հ մ ա ն ա յ ի ն կ ա ր ե ա ր հ ա ն գ ու յ ց ո ւ մ, ե ա վ ա ն ա ր ա ր, ն ո ւ յ ն ա ն ս ո ւ ն ե ց ե լ է պ ա շ տ պ ա ն ա կ ա ն գ ո ր ծ ա ռ ու յ թ:

⁶ Մազմակի Խորենացայ Պատմաբին Հայոց (Աշխատութեամբ Մ. Արեդեան եւ Ս. Յարութիւնեան), Տրիփոն, 1913, գիրք Երկրորդ, ԾԹ:

²⁷ А. Периханян, Древнеармянские восстаники, Вестник древней истории, 2 (1956), стр. 52-53.

²⁸ У. Іу н р б 6 а 9 ї, Հայոց պատմաբյան, II, 2:

²⁹ 4. Հ ը ս ա ր յ ա ն, «Արքունիկ ծառագրող ապարամբը» Երվանդակերակից առաջ և եեառ, Շիրակի հայագիշական եեասազուովյունների կենարունի Գիտական աշխատաթյուններ, II, Գյումրի, 1999,էջ 120 – 125:

Մ. Խ ո ր ե ն ա ց ի, Հայոց պատմություն, II, ԺՇ, Ակնա: Անառարկելի է, որ անակի շրջանում դիցարձանական ու գեղազիական ոլորտամ եղած ազգեցուրյունը, սկսված լինելով Արաշիսից առաջ դեռևս Երվանդունիների օրոք և անելով մինչև Հայոց դարձը, եակառակ հզոր եարևամների աևական քամբորին, սահմանափակվել է զուտ արարքն շերտով՝ արտահայտամիջոցների ձևարանական բնույթով կամ դիցանաների պարզ գոգորդումներով, առանց խարարելու եայ դիցարանի աստվածությունների առասպելարանական կերպարների իմբնությունը և, մանավանդ, եայ առասպելարանական եայցուրության եամար իմաստասիրական հիմնարար, աշխարերմկալման եղակեա եաճիշտական մտածությունը:

տարածելով, վերածեց *Խամբերկրային պաշտամունքի*: Արքայական ախտղոսաշարում իրեն «Երվանդական» կոչելը, ըստ Գ. Տիրացյանի պայմանավորված էր իր ծագումը Երվանդունիների միջոցով Աքեմենյանների հետ կապելու ձգումամբ³¹: Անշուշտ, քայլ ավելին կա Արաշես Ա-ի արամերեն արձանագրության արքայուկան ախտղոսաշարում: Եթե համարենք «Երվանդական» առենանվան, ըստ Ս. Պետրոսյանի և Ս. Հարուրյոնյանի, «Ասովածային»³² և «Բարի» քարզմանվաղ պատվասահարուսի, ըստ Գ. Սարգսյանի, «Բարեպաշտ»³³ իմաստները և ախաղոսաշարը դիտենք ամրագությամբ՝ «Արտաշես արքա, Երվանդուսկան, որդի Զարեհի, Բարի, Թագալիիր», ապա ակնեայտ կլիստեա ժամանակաշրջանին բնորոշ՝ արքայատոնեմի նախնիների պաշամունքի ամրապնդման, ապա արքայի առողջացման միասնմ, ինչպես նաև «Արքա» և «Թագալիիր» եռմանից գույքով իր ինքնիշխան, անկախ նիստական կարգավիճակը անառարկելիորեն շեշտելով ճգումում: Արտաշես Ա-ը «Երվանդական» = «Ասովածային» ախտղոսավ սահծել է գաղափարական նախարայման իր թոռան՝ Տիգրան Բ Մեծի համար, որը կես դար անց իրեն «Թեօ՛ց» = «Ասակած»³⁴ պիաի եռչակեր:

Այսպիսով, Արաշես Ա-ի «բոլոր առաջինական գործերից և քարեկարգություններից»³⁵ հասնում է «համաձեյկական միասնության քաղաքականություն»³⁶ վարու ողջամիտ քաղաքագեաի, խոնեն բարենորոգչի, ենուտ տնտեսագեաի, ճարապ քաղաքաշինարարի, լայնախտեա պետական գործչի լուսավոր կերպարը: Երկեարյուրամյա արքայառեն իիմնած, Հայաստանի քաղաքական անկախությունն ու տարածային ամրողականությունը վերականգնած Արաշես Առաջինի գործունեությամբ կերպեց եօդը պետական կառույց, գարգացան համագային մշակույթն ու գիտությունը, տնտեսաքյունն ու հաղորդակցության ուղիները, արդյունքում սանդվեցին աներաժշգանք նախապայմաններ Տիգրան Բ Մեծի միջազգային ասպարեզում ունենալիք նշանակալի դերի և, որ ամենակարևորն է, հայ պետականության գոյատեման համար:

АРТАШЕС I (БЛАГОЙ) СОЗДАТЕЛЬ МОЩНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Резюме

Г. Кочарян

Анализом сведений античных и средневековых авторов о деятельности царя Великой Армении Арташеса I Благого, основоположника двухвековой династии Арташесидов, реконструируется образный портрет феноменального государственного деятеля, оставившего глубокий след в армянской действительности, восстановившего политическую независимость и территориальную целостность Армении, ведущего политику общеармянского объединения, осуществлявшего урбанизацию страны, развивавшего экономику и пути сообщения, общенациональную культуру и науку, и тем самым создавшего предпосылки для исполнения значительной роли на международной арене внука Тиграна Великого и, что самое главное, для дальнейшего существования армянской государственности.

³¹ Գ. Տիրացյան, Արտաշես I-ի և մեկ նորագյուա արամեական արձանագրություն, էջ 257 – 258:

³² Տիգ հեղում 15:

³³ Գ. Սարգսյան, Հայաստանի միավորումը և եզրացումը Արտաշես Ա-ի օրոք, էջ 538:

³⁴ Գ. Սարգսյան, Հեղենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Սովուն Խորենացին, էջ 48-51:

³⁵ Մ. Խորենի աշխատականություն, II, Ծ2:

³⁶ Ա. Զարյան, Եզվ. աշխատականություն, էջ 35: